

“ILMIY TAFAKKUR VA ZAMONAVIY TADQIQOTLAR: MUAMMOLAR, YECHIMLAR VA ISTIQBOLLAR” MAVZUSIDAGI RESPUBLIKA ILMIY KONFERENSIYASI
Qabul qilindi: 03- oktabr 2026-yil • Ma’qullandi: 8-oktabr 2026-yil • Nashr qilindi: 15-oktabr 2026-yil

TANQIDIY TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISH DEZINFORMATSIYAGA QARSHI IJTIMOIY IMMUNITET OMILI SIFATIDA

Davlataliyev Shuhrat Bahodir o‘g‘li
Namangan davlat universiteti tadqiqotchisi
Email: shuhratdavlataliyev7@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada tanqidiy tafakkurni rivojlantirishning dezinformatsiyaga qarshi ijtimoiy immunitetni shakllantirishdagi o‘rni ijtimoiy-falsafiy jihatdan tahlil qilinadi. Raqamli axborot makonida yolg‘on va chalg‘ituvchi ma’lumotlarning tez tarqalishi, kognitiv xatolar, emotsional ta’sir, algoritmik tavsiyalar va axborot pufakchalari sharoitida shaxsning axborotni mustaqil baholash qobiliyati muhim himoya omili sifatida yoritiladi. Tanqidiy tafakkur, media va axborot savodxonligi, faktlarni tekshirish, manbalarni qiyoslash hamda dezinformatsiyani oldindan tanish ko‘nikmalarining jamiyat barqarorligi va axborot xavfsizligini ta’minlashdagi ahamiyati asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: tanqidiy tafakkur, dezinformatsiya, ijtimoiy immunitet, axborot xavfsizligi, media savodxonlik, axborot savodxonligi, kognitiv xatolar, faktcheking, ijtimoiy ong, raqamli axborot makoni.

KIRISH. Raqamli axborot makonining keskin kengayishi jamiyatning bilim olish, voqelikni anglash va ijtimoiy munosabatlarni tashkil etish usullarini tubdan o‘zgartirdi. Axborotning tezkorligi va ochiqligi inson uchun katta imkoniyat yaratgan bo‘lsa-da, tekshirilmagan, bir tomonlama yoki ataylab chalg‘ituvchi ma’lumotlarning ommaviy tarqalishi yangi ijtimoiy xavflarni yuzaga keltirmoqda. Dezinformatsiya ayniqsa ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar, videoplatformalar va sun’iy intellekt vositalari rivojlangan sharoitda qisqa vaqt ichida keng auditoriyani qamrab olishi, jamoatchilik fikriga ta’sir ko‘rsatishi va real voqelik haqidagi tasavvurlarni buzishi mumkin.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Tanqidiy tafakkurning

falsafiy ildizlari insonning haqiqatni mustaqil izlash va tayyor hukmlarni tekshirish ehtiyoji bilan bog‘liq. Suqrotning savol-javobga asoslangan usuli bilimni shunchaki qabul qilish emas, balki fikrning ichki ziddiyatlarini aniqlash va asoslangan xulosaga kelishni nazarda tutgan. Frensis Bekon inson tafakkuriga ta’sir qiluvchi xato tasavvurlarni tahlil qilib, bilish jarayonida oldindan shakllangan qarashlar va noto‘g‘ri umumlashtirishlardan xalos bo‘lish zarurligini ko‘rsatgan. Rene Dekartning metodik shubha tamoyili esa haqiqatga erishishda tekshirilmagan hukmlarni vaqtincha shubha ostiga olish, fikrlarni izchil tahlil etish va aniq asos topmaguncha ehtiyotkor xulosa chiqarish zarurligini ta’kidlaydi. Mazkur falsafiy qarashlar bugungi raqamli muhitda manba va mazmunni tekshirish, shoshilinch xulosadan saqlanish hamda axborotning daliliy asosini qidirish kabi ko‘nikmalar uchun nazariy zamin bo‘lib xizmat qiladi. Zamonaviy tadqiqotlarda dezinformatsiya axborot buzilishining murakkab ko‘rinishi sifatida talqin qilinadi. Kler Uordl va Husayn Deraxshan axborot buzilishini noto‘g‘ri axborot, ataylab tarqatiladigan dezinformatsiya va zarar yetkazishga qaratilgan kontekstdan chiqarilgan ma’lumot kabi shakllarga ajratib, ularning yaratilishi, tarqatilishi va qabul qilinishini yaxlit kommunikativ jarayon sifatida ko‘rib chiqadi [1]. D. Lazer va hammualliflar raqamli muhitda soxta yangiliklar muammosi shaxsiy zaiflik bilan cheklanmay, axborot ekotizimi va institutlarning ishlash mexanizmlari bilan ham bog‘liqligini ko‘rsatadi [2]. Shu ma’noda tanqidiy tafakkurni rivojlantirish faqat individual ta’lim vazifasi emas, balki ommaviy kommunikatsiya madaniyatini mustahkamlashga xizmat qiladigan ijtimoiy ehtiyojdir.

S. Levandovski va hammualliflarning tadqiqotlari noto‘g‘ri axborotning inson xotirasi va hukmlariga ta’siri uni keyinchalik inkor etish bilan darhol yo‘qolib ketmasligini ko‘rsatadi [3]. Ya’ni yolg‘on ma’lumot bir marta qabul qilingach, uning ta’siri tuzatish berilganidan keyin ham davom etishi mumkin. Bu holat dezinformatsiyaga qarshi kurashda faqat keyingi raddiya bilan kifoyalanish yetarli emasligini anglatadi. Axborotni qabul qilishning dastlabki bosqichidayoq uni baholash, tekshirish va mantiqiy tahlil qilish odatini shakllantirish muhim. G. Pennikuk va D. Rand tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotlarda analitik fikrlash darajasi yuqori bo‘lgan ishtirokchilar haqiqiy va soxta yangiliklarni farqlashda yaxshiroq natija ko‘rsatgani qayd etilgan [4]. Bu esa tanqidiy tafakkur dezinformatsiyaga

nisbatan individual bardoshlilikning muhim kognitiv omillaridan biri ekanini ko‘rsatadi. Mazkur tadqiqotda tahlil va sintez, qiyosiy tahlil, tizimli yondashuv, umumlashtirish hamda ijtimoiy-falsafiy interpretatsiya metodlaridan foydalanildi. Tahlil orqali dezinformatsiyaning kognitiv, kommunikativ va ijtimoiy ta’sir omillari alohida ko‘rib chiqildi. Sintez metodi yordamida tanqidiy tafakkur, media savodxonlik, faktcheking, axborot etikasi va ijtimoiy ishonch yagona ijtimoiy immunitet tizimining tarkibiy qismlari sifatida birlashtirildi. Qiyosiy yondashuv passiv axborot iste’moli bilan tanqidiy axborot qabul qilish modeli o‘rtasidagi farqlarni aniqlashga xizmat qildi. Tizimli yondashuv esa dezinformatsiyaga qarshi barqarorlikni shaxs, ta’lim muassasasi, ommaviy axborot vositasi, raqamli platforma va davlat-jamiyat institutlari o‘rtasidagi o‘zaro aloqalar natijasi sifatida tahlil qilish imkonini berdi.

MUHOKAMA. Dezinformatsiyaning samaradorligi ko‘pincha insonning murakkab axborotni tezda baholashga intilishi va kognitiv tejamkorlik xususiyatidan foydalanishga asoslanadi. Raqamli muhitda foydalanuvchi kun davomida juda katta hajmdagi xabar, sarlavha, tasvir va videoga duch keladi. Har bir ma’lumotni batafsil tekshirish uchun vaqt va e’tibor yetishmasligi sababli inson ko‘pincha intuitiv hukm, tanishlik, muallifga bo‘lgan hissiy munosabat yoki ko‘pchilik reaksiyasiga tayangan holda qaror chiqaradi. Aynan shunday sharoitda tasdiqlashga moyillik, ya’ni shaxsning o‘z qarashlariga mos ma’lumotni tezroq qabul qilishi va qarama-qarshi dalillarni kamroq e’tiborga olishi dezinformatsiya uchun qulay psixologik zamin yaratadi. Tanqidiy tafakkur esa shaxsni o‘z fikrining ham xato bo‘lishi mumkinligini tan olishga va ma’lumotni avvalgi qarashlardan nisbatan mustaqil baholashga o‘rgatadi. Takrorlash effekti ham dezinformatsiya tarqalishida muhim rol o‘ynaydi. Bir xil fikr yoki tasdiq turli manbalarda ko‘p marta uchraganda, u inson ongida tanish bo‘lib qoladi va tanishlik ba’zan haqiqat belgisi sifatida qabul qilinadi. Raqamli platformalardagi qayta ulashish, tavsiya algoritmlari va bir-birini takrorlaydigan sahifalar ayni yolg‘on xabarni ko‘plab manbalar tasdiqlayotgandek taassurot uyg‘otishi mumkin. Tanqidiy fikrlash bunda ma’lumotlar sonini dalillar soni bilan adashtirmaslikni talab qiladi. O‘nta sahifada bir xil xabar paydo bo‘lishi o‘nta mustaqil dalil mavjudligini anglatmaydi. Shuning uchun foydalanuvchi birlamchi manbani aniqlash, xabarlarning qayerdan kelib

chiqqanini ko‘rish va turli nashrlarning aslida bitta manbani takrorlayotgan yoki takrorlamayotganini tekshirishga odatlanishi lozim. Emotsional mazmun ham tanqidiy tahlilni chetlab o‘tuvchi kuchli vositalardan biridir. Qo‘rquv, g‘azab, achinish yoki keskin hayrat uyg‘otadigan axborot insonni tezkor munosabat bildirishga undaydi. Dezinformatsiya yaratuvchilari ko‘pincha aynan kuchli hissiy javobni chaqiradigan sarlavha, tasvir yoki qisqa videolardan foydalanadi. Hissiyotning o‘zi ma’lumotning noto‘g‘riligini isbotlamaydi, biroq kuchli emotsional reaksiya paydo bo‘lgan paytda tekshirish ehtiyoji kamayishi mumkin. Tanqidiy tafakkurning amaliy ko‘nikmalaridan biri shunday vaziyatda axborotni ulashishdan oldin qisqa tanaffus qilish, hissiy munosabat bilan faktik mazmunni ajratish va xabarning aynan qaysi dalilga tayanayotganini aniqlashdan iborat.

Ijtimoiy immunitetning muhim tarkibiy qismi media va axborot savodxonligidir. UNESCO media va axborot savodxonligini axborotga tanqidiy kirish, uni tahlil qilish, baholash va mas’uliyatli yaratish imkonini beruvchi ko‘nikmalar majmui sifatida rivojlantirib kelmoqda [5]. Bunday savodxonlik foydalanuvchiga muallif, nashr, sana, dalil, kontekst va maqsadni tekshirishni o‘rgatadi. Axborot savodxonligi tanqidiy tafakkurning amaliy maydoni bo‘lib, falsafiy shubhani aniq tekshiruv amallariga aylantiradi. Masalan, noma’lum manbadan kelgan xabarni qabul qilishdan oldin rasm yoki videoning kelib chiqishini tekshirish, statistik ma’lumot uchun dastlabki hisobotni topish, sarlavha bilan asosiy matn o‘rtasidagi muvofiqlikni ko‘rish va mutaxassis fikrini kontekstdan uzib berilmaganini aniqlash mumkin. Dezinformatsiyaga qarshi oldindan tayyorlash yondashuvi ham ijtimoiy immunitet g‘oyasiga yaqin. J. Roozenbeek, S. van der Linden va hammualliflar psixologik emlashga asoslangan qisqa ta’limiy materiallar odamlarning manipulyativ usullarni tanib olish qobiliyatini oshirishini ko‘rsatgan [6]. Bunda foydalanuvchiga ma’lum bir yolg‘on xabarning o‘zi emas, balki dezinformatsiyada tez-tez uchraydigan manipulyatsiya usullari oldindan ko‘rsatiladi. Soxta ekspert, hissiy til, sun’iy qarama-qarshilik, aybni boshqa tomonga yuklash yoki kontekstdan uzib olish kabi usullarni bilgan shaxs keyingi axborot oqimida ularni tezroq taniy boshlaydi. Bu yondashuv tanqidiy tafakkurni passiv himoyadan faol profilaktik kompetensiyaga aylantiradi.

NATIJALAR. O‘rganilgan nazariy va empirik yondashuvlar tanqidiy tafakkurni dezinformatsiyaga qarshi ijtimoiy immunitetning markaziy tarkibiy qismi sifatida baholash imkonini beradi. Birinchidan, tanqidiy tafakkur axborotni qabul qilish tezligi bilan uning ishonchliligini tekshirish ehtiyoji o‘rtasida muvozanat yaratadi. Foydalanuvchi har bir axborotni inkor etmasdan, lekin uni dalilsiz ham qabul qilmasdan, asoslangan ehtiyotkorlik tamoyili asosida yondashadi. Bu jihat raqamli muhitda ayniqsa muhim, chunki axborotning tez tarqalishi ko‘pincha uni tekshirish jarayonidan oldinga chiqib ketadi. Ikkinchidan, tanqidiy fikrlash kognitiv xatolarni butunlay yo‘q qilmasa-da, ularni anglash va nazorat qilish imkonini beradi. Shaxs o‘ziga yoqadigan yoki avvalgi qarashlariga mos ma’lumotga nisbatan ham bir xil tekshiruv mezonlarini qo‘llashga odatlansa, tasdiqlashga moyillikning ta’siri kamayadi. Pennikuk va Rand tadqiqotida analitik fikrlashning soxta hamda haqiqiy yangiliklarni farqlash bilan ijobiy aloqasi qayd etilgani ushbu xulosani qo‘llab-quvvatlaydi [4]. Demak, dezinformatsiyaga qarshi ta’lim shunchaki aniq yolg‘onlar ro‘yxatini yodlatishga emas, balki umumiy fikrlash usulini rivojlantirishga yo‘naltirilishi maqsadga muvofiq. Uchinchidan, ijtimoiy immunitetni shakllantirishda ta’lim tizimi alohida o‘rin tutadi. Tanqidiy tafakkur va media savodxonlik alohida bir fan doirasidagina emas, turli ta’lim bosqichlari va fanlar mazmuniga integratsiya qilinishi mumkin. O‘quvchi yoki talaba tarixiy manbani qiyoslaganda, ilmiy dalilni tekshirganda, statistik ko‘rsatkichning manbasini qidirganda yoki internet xabarining ishonchliligini baholaganda bir xil tanqidiy ko‘nikmalarni mashq qiladi. UNESCOning media va axborot savodxonligiga oid modeli ham bunday kompetensiyalarni formal, noformal va umrbod ta’lim jarayonlariga kiritishni qo‘llab-quvvatlaydi [5]. To‘rtinchidan, O‘zbekiston sharoitida media va axborot savodxonligini jamiyat barqarorligining tarkibiy qismi sifatida rivojlantirish uchun institutsional hamkorlik muhim ahamiyatga ega. UNESCOning 2025-yil mart oyida O‘zbekistonda o‘tkazgan ko‘p tomonlama seminarida davlat tashkilotlari, oliy ta’lim, OAV, fuqarolik jamiyati va ilmiy doira vakillari media va axborot savodxonligini kuchaytirish masalalarini muhokama qilgan [7]. Bu jarayon tanqidiy tafakkurni faqat shaxsiy ko‘nikma emas, balki ta’lim, kommunikatsiya va jamoatchilik ishonchini birlashtiruvchi strategik resurs sifatida qarash zarurligini ko‘rsatadi.

Beshinchidan, ijtimoiy immunitetning samarali modeli profilaktika, tekshiruv va tuzatish bosqichlarining uyg‘unligiga tayanishi kerak. Profilaktika bosqichida manipulyativ usullar haqida oldindan bilim beriladi; tekshiruv bosqichida manba, dalil va kontekst tahlil qilinadi; tuzatish bosqichida esa aniqlangan noto‘g‘ri ma’lumotga qisqa va ishonchli izoh berilib, uning o‘rniga to‘g‘ri tushuntirish taqdim etiladi. Levandovski va hammualliflar noto‘g‘ri axborotning davomiy ta’siri tufayli tuzatishning o‘zi har doim yetarli bo‘lmasligini ko‘rsatadi [3]. Shu sababli tanqidiy tafakkur dezinformatsiya paydo bo‘lganidan keyingi himoya vositasi emas, balki uni qabul qilishdan oldingi intellektual filtr sifatida rivojlantirilishi lozim.

Mazkur natijalardan kelib chiqib, dezinformatsiyaga qarshi ijtimoiy immunitetni kuchaytirish uchun quyidagi yo‘nalishlar muhim deb hisoblanadi:

1. Ta’lim dasturlarida tanqidiy tafakkur, media va axborot savodxonligi kompetensiyalarini uzviy shakllantirish, bunda tayyor nazariy ma’lumotdan ko‘ra real axborot misollarini tahlil qilishga ustuvorlik berish.

2. Fuqarolarda axborotni ulashishdan oldin tekshirish odatini shakllantiruvchi raqamli gigiyena tamoyillarini ommalashtirish, birlamchi manba, sana, muallif va dalillarni tekshirishni kundalik axborot iste’molining tabiiy qismiga aylantirish.

3. Ommaviy axborot vositalari, ta’lim muassasalari va ilmiy tashkilotlarda faktcheking hamda tushuntiruvchi kommunikatsiya amaliyotlarini kuchaytirish, murakkab mavzularni sodda va dalillarga asoslangan shaklda keng jamoatchilikka yetkazish.

4. Dezinformatsiya texnikalarini oldindan tanitish, ya’ni prebunking va psixologik emlash usullaridan ta’limiy loyihalarda foydalanish orqali manipulyatsiyani tanish ko‘nikmalarini shakllantirish.

5. Tanqidiy tafakkurni ijtimoiy ishonchga qarshi doimiy shubha emas, balki asosli ishonchni shakllantirish vositasi sifatida talqin qilish. Chunki sog‘lom axborot muhiti hech kimga ishonmaslikka emas, ishonchni dalil, ochiqlik va javobgarlik mezonlari asosida qurishga tayanadi.

XULOSA. Yuqoridagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, dezinformatsiyaga qarshi kurash faqat yolg‘on xabarlarni o‘chirish, bloklash yoki raddiya berish bilan cheklanmasligi lozim.

Raqamli axborot makonida yangi mazmundagi xabarlar doimiy ravishda paydo bo‘lib turadi va texnologik vositalar ularni tobora tez ishlab chiqarish hamda tarqatish imkonini bermoqda. Bunday sharoitda jamiyat uchun eng barqaror himoya mexanizmi har bir yangi yolg‘on shakliga alohida javob berish emas, balki shaxs va ijtimoiy guruhlarda axborotni mustaqil tahlil qilish qobiliyatini shakllantirishdir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Wardle C., Derakhshan H. Information Disorder: Toward an Interdisciplinary Framework for Research and Policy Making. – Strasbourg: Council of Europe, 2017. – 109 p.

2. Lazer D.M.J., Baum M.A., Benkler Y. et al. The Science of Fake News // Science. – 2018. – Vol. 359. – Issue 6380. – P. 1094–1096. DOI: 10.1126/science.aao2998.

3. Lewandowsky S., Ecker U.K.H., Seifert C.M., Schwarz N., Cook J. Misinformation and Its Correction: Continued Influence and Successful Debiasing // Psychological Science in the Public Interest. – 2012. – Vol. 13. – No. 3. – P. 106–131.

4. Pennycook G., Rand D.G. Lazy, not biased: Susceptibility to partisan fake news is better explained by lack of reasoning than by motivated reasoning // Cognition. – 2019. – Vol. 188. – P. 39–50. DOI: 10.1016/j.cognition.2018.06.011.

5. Grizzle A., Wilson C., Gordon D. et al. Media and Information Literate Citizens: Think Critically, Click Wisely! – Paris: UNESCO, 2021. – 403 p.

6. Roozenbeek J., van der Linden S., Goldberg B., Rathje S., Lewandowsky S. Psychological inoculation improves resilience against misinformation on social media // Science Advances. – 2022. – Vol. 8. – No. 34. – eabo6254. DOI: 10.1126/sciadv.abo6254.

7. UNESCO. Building Media and Information Literacy for a Resilient Uzbekistan. – 19 March 2025.

8. van der Linden S. Foolproof: Why Misinformation Infects Our Minds and How to Build Immunity. – New York: W. W. Norton & Company, 2023. – 368 p.